

Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej. Materiały Międzynarodowego Kongresu, Lublin, 24–26 września 2002 r., red. S. Wilk, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003, ss. 652.

Książka *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej* pod redakcją ks. Stanisława Wilka SDB wydana w Lublinie 2003 r. stanowi dokumentację Międzynarodowego Kongresu, który odbył się w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim od 24 do 26 września 2002 r. Była to już kolejna naukowa inicjatywa lubelskiej uczelni dotycząca analizy procesów narodowych, kulturowych, społecznych i religijnych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz szerzej w Europie Środkowowschodniej¹. Wrześniowy Kongres zgromadził specjalistów z wielu dziedzin i krajów. Obecni byli historycy, filozofowie, teologowie, filologowie, socjologowie i historycy sztuki z Polski, Rosji, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Słowacji, Izraela, Stanów Zjednoczonych i Kanady. Zgromadzeni pragnęli wydobyc z kart polskiej historii doświadczenie spotkania i dialogu wielu religii, narodów i kultur współżyjących w ramach jednego organizmu państwa polskiego. Nie ograniczało się to jedynie do tolerancyjnego współistnienia, co wobec religijnych konfliktów nowożytnej Europy Zachodniej nie pozostawało bez znaczenia i jest godne podkreślenia, ale owocowało zaangażowaniem we współtworzenie polskiej republiki – Ojczyzny wielu narodów. Polską rzeczywistość społeczno-polityczną, gospodarczą i kulturalną tworzyli katolicy, prawosławni, protestanci, żydzi i mahometanie, by wspomnieć tylko o najważniejszych grupach wyznaniowych, co ukazuje złożoność religijną i jednocześnie bogactwo ziem Rzeczypospolitej. Zamiarem zaproszonych prelegentów nie było przedstawienie polskiej rzeczywistości w idyllicznych barwach. W duchu historycznej rzetelności nie unikano poruszania spraw trudnych, mówiono więc o konfliktach i wzajemnych nieporozumieniach, ale jednocześnie zauważano, iż żaden skrawek europejskiego kontynentu nie był świadkiem tylu pojedynczych dążeń i unii. Polskie doświadczenie dialogu kultur jest z pewnością oryginalnym i specyficznym wkładem w dziedzictwo chrześcijańskiej Europy. Wyrosło ono z pełnego autentyzmu odczytania i wcielania w praktykę życia nie tylko

---

¹ W 1991 r. odbył się w Lublinie Międzynarodowy Kongres Teologiczny Europy Środkowo-Wschodniej. Dokumentację tego wydarzenia stanowi publikacja: *Świadectwa Kościoła katolickiego w systemie totalitarnym Europy Środkowo-Wschodniej. Księga Kongresu Teologicznego Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Nagórny, Lublin 1994. W 2000 r. miał miejsce Międzynarodowy Kongres Kultury Chrześcijańskiej, którego dokumentacja została opublikowana w tomie: *Sacrum i kultura: chrześcijańskie korzenie przyszłości. Materiały Kongresu Kultury Chrześcijańskiej*, red. R. Rubinkiewicz, S. Zięba, Lublin 2000. W maju 2002 r. zorganizowano II Międzynarodową Konferencję nt. *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX w.*

osobistego, ale także społecznego i politycznego, Ewangelii Chrystusa, w której sercu znajduje się miłość do Boga i człowieka.

Bogata problematyka poruszana przez uczestników Kongresu została zgrupowana wokół trzech podstawowych tematów, które wyznaczyły porządek dni spotkania i stały się również schematem układu prezentowanej książki. Pierwszego dnia skupiono się wokół kwestii współistnienia religii i wyznań. Drugi dzień poświęcony został zagadnieniu koegzystencji narodowości. Trzeciego i ostatniego dnia uwagę uczestników zwróciła problematyka wspólnoty kultur. Trudnym zadaniem jest zaprezentowanie bogactwa myśli, które wylania się z uważnej lektury poszczególnych konferencji i wypowiedzi licznie zgromadzonych znawców poruszanych problemów. Niniejsze omówienie jest próbą zasygnalizowania niektórych zagadnień, w celu wskazania pewnych punktów odniesienia, których nie można już pominąć w badaniach nad dziejami Rzeczypospolitej oraz narodów wyrosłych z jej dziedzictwa. Układ poszczególnych rozdziałów, odwzorowujący program dni kongresowych, zamyka się w następującym schemacie: konferencje tematycznie odpowiadające problematyce danego dnia oraz utrwalone na piśmie wypowiedzi biorących udział w dyskusjach panelowych.

Referat wprowadzający w tematykę współistnienia religii i wyznań wygłosił J. Gierowski *Przestrzeń etniczno-geograficzna Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej*. Przestrzeń geograficzna rozległego organizmu państwa polskiego – dokonując pewnego koniecznego uproszczenia – zamykała się w granicach trzech rozległych prowincji: Wielkopolski, Małopolski i Litwy, zamieszkałych przez ludność polską, litewską, ruską, żydowską i niemiecką. Uderzającym zjawiskiem w dziejach I Rzeczypospolitej była wieloreligijność i wielowyznaniowość. Autor słowem maluje religijny obraz ziem Rzeczypospolitej w skali ogólnopaństwowej i na poszczególnych szczeblach prowincji. Stają przed nami katolicy, prawosławni, protestanci, Ormianie, unicy, żydzi i mahometanie a także poganie. W artykule znajdziemy charakterystykę każdej z grup, ich liczebność, struktury organizacyjne oraz zarys dziejów. Daje nam to niezwykle obraz różnorodności i bogactwa na ziemiach, które stały się miejscem jednego w swoim rodzaju spotkania i dialogu kultury Zachodu i Wschodu. W następnym referacie J. Tazbir poruszył niezwykle aktualny temat tolerancji, która nie była odkryciem Europy Zachodniej, lecz praktyką stosunków polskich pomiędzy wyznawcami różnych konfesji i religii, określającą także zasady postępowania wobec pogan. Polska doktryna stosunku do innowierców potępiała przemoc oraz przymusowe szerzenie wiary. Czas polskiej tolerancji w państwie bez inkwizycji i stosów zaowocował konfederacją warszawską w 1573 r. Był to ewenement na skalę całej Europy, która wyżej ceniła wówczas siłę miecza niż siłę pokojowej ugody. Niestety w ostatnich latach zauważono edykt nantejski, a pominięto w europejskiej historiografii znaczenie warszawskiej konfederacji i wcześniejszej o trzy lata ugody sandomierskiej. W artykule odnaleźć można przedstawienie stanu badań nad dziejami polskiej tolerancji religijnej. Utrwalony na kartach omawianej publikacji odczyt biskupa S. Wielgusa, *Filozofie w Rzeczypospolitej*, stanowi zwięzłe kompendium wiedzy na temat rozwoju różnorodnych kierunków filozoficznych w Polsce od X do XX w. Autor przedstawia rodzime ośrodki naukowe, sylwetki filozofów, ich poglądy i dzieła oraz podaje informacje bibliograficzne. Wśród wielu polskich filozofów prelegent z uznaniem odnosi się do twórcy najobszerniejszego w czasach nowo-

żytnych podręcznika metafizyki – o. Andrzeja Kochanowskiego OCD². Na szczególną uwagę zasługuje referat H. Wojtyśki CP noszący intrygujący tytuł: *Teologia pogranicza w Rzeczypospolitej Szlacheckiej*. Jaka jest definicja teologii pogranicza? To przede wszystkim – zdaniem Autora – *theologia bellicosa*, kontrowersyjna i polemiczna, tak bardzo związana z Lublinem. Wpływ na powstanie i rozwój tego właśnie kierunku teologicznego miały szerzenie się protestantyzmu i arianizmu oraz utworzenie w 1578 r. Trybunału Koronnego dla Małopolski w Lublinie, co czyniło to miasto miejscem szczególnej wymiany dóbr i myśli, miejscem regulowania wielorakich spraw i sporów, łącznie z religijnymi. Narzędziem pracy przedstawicieli teologii kontrowersyjnej były odbywane w latach 1543–1620 publiczne dysputy strony katolickiej z innowiercami. Wśród katolickich teologów słynęli dominikanie, karmelici bosy³ i jezuita. W artykule znajdziemy bogate wskazówki bibliograficzne dla pragnących pogłębiania problematyki teologii pogranicza.

Dyskusje panelowe, których wierny i niejednokrotnie poszerzony zapis, odnajdziemy na kartach omawianej pozycji, toczyły się wokół trzech zasadniczych tematów: fenomenu wielowyznaniowości i wielokulturowości, myśli filozoficznej i teologicznej oraz religia a tożsamość narodowa. W pierwszej grupie tematycznej znalazły swe właściwe miejsce następujące kwestie: postawa zakonów wobec różnorodności wyznaniowej i etnicznej dawnej Rzeczypospolitej (H. Gapski); działalność nuncjusza apostolskiego Juliusza Piaży w latach 1706–08 na ziemiach polskich i jego spojrzenie na wielowyznaniowość Rzeczypospolitej (bp J. Kopiec); panorama wyznaniowa Gdańska w XVI–XVIII wieku (E. Kizik); kształtowanie się, rozwój oraz upadek i odnowa sieci parafialnej (S. Litak); problemy i konflikty wielowyznaniowego Królestwa Polskiego (H. Łaszkiwicz); sytuacja wyznawców prawosławia w państwie polsko-litewskim (A. Mironowicz). Z wymienionych wyżej kwestii należy zwrócić uwagę na opracowanie E. Kizika, który przedstawił panoramę wyznaniową Gdańska, miasta sprostestantyzowanego, w którym jednak – oczywiście nie bez problemów – odnajdywali swoje miejsce katolicy, żydzi oraz mało znani polskiej historiografii mennonici. Wyznaniowa grupa mennonitów wyłoniła się w połowie XVI w. z ruchu anabaptystycznego. Organizator podstaw pokojowego anabaptyzmu Menno Simons (1496–1561) przyjął jako zasadnicze następujące elementy doktrynalne: antypedobaptyzm, zakaz składania przysięgi, uznanie Nowego Testamentu za regułę postępowania, dodał ponadto bezwzględny pacyfizm oraz propozycję tworzenia modelowych organizacji gminnych, w których ramach nie istniał wyodrębniony i jasno określony stan kapłański. Mennonityzm objął masy ludowo-plebejskie północnych Niemiec oraz

---

² Andrzej Kochanowski (1618–1667), noszący w zakonie imię Aleksander od Dzieciątka Jezus, po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim wstąpił do zakonu karmelitów bosych. Zastąpił jako wybitny kaznodzieja i wykładowca filozofii w karmelitańskim kolegium filozoficznym w Lublinie. Jego podręcznik metafizyki ukazał się pośmiertnie drukiem: *Metaphysica iuxta genuinam Divi Thomae Aquinatis...mentem*, [b. dr.], Cracoviae 1679. Szerzej na temat: F. Bielak, *Andrzej Kochanowski*, PSB XIII, s. 180–181; J. Czerkawski, *Humanizm i scholastyka. Studia z dziejów kultury filozoficznej w Polsce w XVI i XVII wieku*, Lublin 1992, s. 210–217; Cz. Gil OCD, *Karmelici bosy w Polsce 1605–1655*, „Nasza Przeszłość” 48 (1977), s. 224–230.

³ W tekście zauważalna jest pomyłka w dacie przybycia karmelitów bosych do Lublina. Autor wyznacza to wydarzenie na 1616 r. (s. 119). Należy tę datę cofnąć o sześć lat do 1610 r. Zob. Cz. Gil OCD, *Historia Karmelu Terezańskiego*, Kraków 2002, s. 83. Dysputy teologiczne z arianami rakowskimi przeprowadzili lubelscy karmelici bosy dwukrotnie w 1616 i 1620 r. Więcej informacji na temat wraz z omówieniem poruszanych zagadnień: Cz. Gil OCD, *Karmelici bosy...*, s. 196–204.

ziemie niderlandzkie. To właśnie stamtąd przybyły grupy mennonitów na ziemie polskie, osiedlając się i tworząc wyizolowane gminy w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach. Nie stworzyli nigdy licznej wyznaniowo grupy (ok. 3% populacji Prus Królewskich). Mimo to chronił ich wydany w 1642 r. królewski przywilej. Artykuł został ubogacony obszerną bibliografią przedmiotową.

W tej samej grupie dyskusyjnej z referatu prof. Mironowicza wyłania się jeszcze jeden interesujący wątek, który stanowić może swego rodzaju historyczną ciekawostkę. Spotkanie Kościołów rzymskokatolickiego i prawosławnego, i co się z tym wiąże, dwóch wielkich tradycji: łacińskiej i bizantyjsko-ruskiej, dokonało się w państwie polskim już za czasów Kazimierza Wielkiego wskutek wcielenia do Korony ziem Rusi Halickiej. Pod koniec XVI w. książę Konstanty Ostrogski, wojewoda kijowski, wysunął bardzo ambitny projekt przeniesienia rezydencji patriarchy konstantynopolitańskiego do wołyńskiego Ostroga i stworzenia w jego rodowej posiadłości centrum prawosławia. Oczywiście, plan nie został zrealizowany, lecz sam fakt narodzenia się podobnej idei świadczy o dobrych warunkach rozwoju, jakie Rzeczpospolita stwarzała wyznawcom prawosławia. Celowe wydaje się przytoczenie z referatu tegoż Autora fragmentu zawierającego myśl, która pojawiała się w wypowiedziach wielu uczestników Kongresu: *Wielowyznaniowa Rzeczpospolita [...] stanowiła dla wielu narodów miejsce kształtowania się ich kulturowej tożsamości, gdzie tolerancja była jednym z jej podstawowych elementów. Ukształtowana pod wpływem zróżnicowania wyznaniowego i narodowego kultura, zakorzeniła się we wszystkich formach życia ludności innych obszarów państwa. Brak radykalnych konfliktów wyznaniowych, które mają miejsce w innych regionach Europy Środkowo-Wschodniej, stanowi dobry przykład oddziaływania tradycji historycznej dawnej Rzeczypospolitej, odczytany dla wielu narodów i wielu wyznań* (s. 219).

W następnej grupie tematycznej odnajdziemy dokumentację dyskusji skupionej wokół zagadnienia kształtującej się na ziemiach Rzeczypospolitej myśli filozoficznej i teologicznej. We wprowadzającym referacie o. S. Napiórkowski OFMConv. przedstawia stan badań nad dziejami polskiej teologii. W kolejnych artykułach ks. J. Misiurka i ks. M. Zahajkiewicz zapoznają się z zarysem historii polskiej teologii, począwszy od średniowiecza aż po XVIII w. Ksiądz Misiurek wywołał z dziejów teologii uprawianej na ziemiach Rzeczypospolitej m.in. temat Bożej Opatrzności, przedstawiając go jako charakterystyczny i oryginalny dla rodzimych polskich teologów czasów poprzedzających rozbiory. Ksiądz Zahajkiewicz podkreślił szczególną rolę ośrodka krakowskiego w kształtowaniu się myśli teologicznej Polski średniowiecznej. Przypomniał poglądy Pawła Włodkowica i Stanisława ze Skarbimierza, którzy w latach sporów polsko-krzyżackich i krytyki metod stosowanych przez zakon wobec pogan, mocno trzymali się zasady św. Augustyna: *Wiara jest kwestią wyboru, a nie przymusu (Fides res est voluntaria non necessaria)*. Ważny przyczynek w tej grupie dyskusyjnej wniosły również wypowiedzi ks. Cz. Bartnika o teologii narodu, uwagi ks. I. Adrianowa o prawosławnej filozofii religijnej, ks. J. Buxakowskiego o polskim wkładzie do dialogu kultur w XX w. i ks. F. Greniuka na temat roli teologii moralnej w dialogu kulturowym. Ostatnią grupę dyskusyjną pierwszego dnia Kongresu tworzyli badacze, którzy podjęli kwestię wpływu religii na rodzenie się i kształtowanie tożsamości narodów zamieszkujących rozległe obszary dawnej Rzeczypospolitej. Wpływ ten był znaczący, czego świadectwem są istniejące do dnia dzisiejszego stereotypy: „Polak-katolik”, „Niemiec-protestant”, „Rosjanin-prawosławny”, „Rusin-unita”. Swój wkład w zgłębienie i pełniejsze zrozumienie tej problematyki włożyli: T. Stegner (*Więź wyznaniowa a narodowa*), H. Dylągowa (*Męczennicy uniccy z Pratulina – Rusini czy Polacy?*), zmarły w miesiąc po zakończeniu Kongresu ks. B. Kumor (*Początki prawo-*

sławnego biskupstwa w Warszawie), ks. D. Olszewski (*Kościół a tożsamość narodowa na ziemiach Rzeczypospolitej w XIX wieku*), S. Stępień (*Życie religijne a tożsamość narodowa Ukraińców w XIX i XX w.*) oraz M. Wieliczko (*Religia a tożsamość narodowa XIX i XX w.*).

Problematyka drugiego dnia Kongresu, a tym samym druga część omawianej pozycji, skierowała uwagę uczestników na kwestię koegzystencji narodowości na ziemiach dawnopolskich. Konferencję wprowadzającą nt. *Kształtowanie się świadomości narodowej i państwowej* wygłosił W. Serczyk, zatrzymał się w niej nad samym pojęciem narodu. Czym jest naród i ojczyzna? Jakie czynniki wpływają na kształtowanie się narodowej świadomości? Wśród tych ostatnich wymienił znaczącą rolę Kościoła, który bardziej niż inne instytucje jednoczy ludzką wspólnotę i rozbudowuje w niej sferę duchowości, tworząc tym samym duchowe bogactwo życia narodowego. W kolejnym artykule *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego w poszukiwaniu sposobu współistnienia* odnajdziemy refleksje J. Kiaūpienė nad kulturowym dialogiem, który toczył się na przestrzeni sześciu wieków na ziemiach Księstwa Litewskiego. Temat ten – jak słusznie zauważa Autorka – nie cieszył się do tej pory zbyt dużym zainteresowaniem naukowców. Bardziej zwracano uwagę na procesy integracyjne państwa litewskiego z Koroną polską. Należałoby odkryć tajemnice wieloetnicznego, wielojęzykowego i wielowyznaniowego narodu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warto pamiętać, iż państwo litewskie pod władzą pogańskiej dynastii jednoczyło ogromną przestrzeń ziem schryścianizowanych już od kilku wieków. Czy był to efekt podbojów wojennych, czy też owoc integracji państwowej i politycznej? E. Niebelski w artykule *Polskie idee współistnienia narodów dawnej Rzeczypospolitej w XIX i XX w.* przedstawia dzieje polskiej myśli politycznej odnośnie do problemu ułożenia na nowo stosunków między narodem polskim a budzącymi się do narodowej świadomości ludów Litwy, Białorusi i Ukrainy. Wystarczy odwołać się do koncepcji Rządu Narodowego z czasów powstania styczniowego (uznanie Litwy i Rusi za części równe z Koroną i tworzące z nią jeden organizm państwowy), czy też federacyjnych projektów J. Piłsudskiego. W brutalny sposób problemy sąsiedztwa wspomnianych narodów układał Stalin, o czym także wspomina Autor.

Dyskusje panelowe toczyły się wokół trzech zasadniczych tematów. Dokumentację pierwszej grupy dyskusyjnej (*Małe Ojczyzny*) stanowią rozważania prelegentów z Polski (W. Osadczy), Ukrainy (W. Pohrebennyk) oraz Litwy (A. Prašmantaitė). Z toczonej dyskusji nt. *Kościół a państwo* opublikowane zostały artykuły: R. Dzwonkowskiego, *Kościół katolicki obrządku łacińskiego na byłych ziemiach I i II RP w okresie komunizmu (1918–1991)*, J. Pietrzaka, *Stosunki państwo – Kościół w zaborze pruskim 1815–1918*, M. Radwana, *Cerkiew prawosławna i Kościół katolicki w Rosji w przededniu rewolucji 1917 r.* oraz S. Rimskiego, *Stosunki między Cerkwią a państwem w Rosji w XIX w.* Zapisanym świadectwem refleksji nad rolą edukacji we wspólnocie narodów dawnej Rzeczypospolitej są referaty: A. Sękowskiego, M. Iacova, S. Olczaka, W. Serczyka oraz ks. A. Weissa.

Z problematyki trzeciego dnia kongresowego (*Wspólnota kultur*) należy w niniejszym omówieniu zasygnalizować w sposób sumaryczny i hasłowy poruszane kwestie. Wielość podejmowanych wątków i zagadnień problemowych stanowi o niezwykłej wartości tego tomu i jednocześnie sprawia, iż możemy po niego sięgnąć w celu poznania i zgłębienia jednej interesującej nas kwestii, pomijając w danym momencie pozostałe. Wśród wykładów problemowych możemy zapoznać się z referatami: H. Samsonowicza, *Miejsce Polski w dialogu kultur*, J. Wojciechowskiego, *Kultura polska widziana z zewnątrz: jej blaski i cienie*, W. Panasa, *Literatura polska w perspektywie Rzeczypospolitej wielu narodów*, J. Harasimowicza, *Sztuka jako wyzwanie wiary chrześcijańskiej wspólnoty*

Rzeczypospolitej (Autor dołącza odpowiednie reprodukcje) i J. Styka, *Kultura ludowa*. W dokumentacji dyskusji panelowej *Kraków, Wilno, Lwów, Gdańsk – miasta wielu kultur* odnajdziemy artykuły: ks. R. Knapińskiego, W. Delugi, ks. M. Janochy, B. Noworyty-Kuklińskiej oraz J. Wrabca. Pisemny zapis kolejnej toczony dyskusji nt. *Przejawy religijności w kulturze ludowej* zawiera wypowiedzi: J. Bartmińskiego, L. Fadeewej, O. Goldberg-Mulkiewicz i O. Lewickiej. Temat dotyczący zagadnienia literatury zaowocował opublikowanymi referatami: M. Hanusiewicz, *Literatura narodowa – literatury narodów*, J. Bilskiego, „*Miesięcznik żydowski*” (1930–1935) jako element dialogu kultur w dwudziestoleciu międzywojennym, M. Ołdakowskiej-Kuflowej, *Wspólnota kultur w przestrzeni literackiej* oraz M. Riabczuk, *(Nie)możliwość dialogu*.

Na ostatnich stronach omawianej pozycji hierarchowie Kościoła, reprezentujący chrześcijańskie wspólnoty ziem, tworzących rzeczywistość historyczną Rzeczypospolitej, wypowiadają się na temat perspektyw chrześcijaństwa w niepodległych państwach dawnego pogranicza państwa polskiego. Głos zabrali: kard. L. Huzar (Lwów), kard. K. Świątek (Mińsk), abp T. Kondrusiewicz (Moskwa), abp W. Ziemba (Białystok), bp A. Dydycz (Drohiczyn) oraz archimandryta o. J. S. Gąjek MIC (Mińsk). Podkreślano rolę kultury chrześcijańskiej jako płaszczyzny spotkania reprezentantów różnych narodowości i wyznań. Konieczny w tym dialogu jest wzajemny szacunek dla narodowych odrębności oraz nade wszystko szacunek wobec Ewangelii i Chrystusowego Krzyża, który głęboko wrósł w ziemię Europy Środkowowschodniej.

Publikacja dokumentująca przebieg wrześniowego Kongresu zawiera również jego program oraz ułatwiający z korzystania indeks osobowy. Lektura tej książki przybliży tematykę Kongresu, zachęca do osobistej refleksji nad problemem zgodnego współistnienia różnych narodów i wyznań nie tylko w odległym *wczoraj*, ale przede wszystkim w pełnym wielu wyzwań *dzisiaj*. Przypomina jednocześnie o głęboko chrześcijańskich korzeniach narodów tworzących wspólnotę współczesnej Europy.

o. Arkadiusz Smagacz OCD